

УДК 553.04:338.98

**ЕФЕКТИВНА РЕНТНА ПОЛІТИКА ПРИ ВИДОБУВАННІ
ПАЛИВНО-ЕНЕРГЕТИЧНИХ РЕСУРСІВ**

*М. В. Жикаляк, канд. геол. наук, генеральний директор ДРГП «Донецькгеологія»,
dongeo@ukr.net*

Обґрунтована необхідність радикального реформування рентних відносин у надрокористуванні. Розглянуто причини утворення ренти та її види. Запропоновано розділяти поняття гірничої ренти, зумовленої природними умовами, та підприємницької ренти, яка пов'язана з прийняттям інноваційних управлінських рішень та інвестиціями у розвиток родовищ. Охарактеризовані гірничий і підприємницький види ренти. Запропоновано методику розрахунку ставок роялті, яка враховує обсяги видобування корисних копалин і доходи від реалізації мінерально-сировинної продукції.

Ключові слова: рентні відносини, рентна політика, роялті, гірнича рента, підприємницька рента, горючі корисні копалини.

Постановка проблеми. У 2011 році при здійсненні переходу від натуральних валових до вартісних роялті на скореговані

доходи, в Україні була затверджена російська версія однієї із найбільш невдалих баз даного податку, а саме – вартість видобутих

корисних копалин з відніманням витрат на постачання мінерально-сировинної продукції споживачу. При запровадженні такого податку не враховується ні якість запасів корисних копалин в надрах, ні гірничо-геологічні умови їх видобування, ні інші важливі чинники гірничої ренти. Відсутня також диференціація ставок плати за використання надр за родовищами або групами родовищ одного виду корисних копалин та має місце довільне, економічно не обгрунтоване їх призначення. Дані податки за відсутності й недоцільності великих платежів за право використання мінерально-сировинних і, особливо, паливно-енергетичних ресурсів до початку їх видобування, є ціною цих ресурсів, яка виплачується їх власнику (державі, суспільству). Тому виникає необхідність зміни підходів до оподаткування гірничої ренти в умовах державної власності на мінеральні ресурси з метою підвищення ефективності регуляторної політики держави у сфері рентних відносин.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми природної ренти досліджуються ще з часів А. Сміта, а методи їх вирішення детально опрацьовані в західній економічній теорії [1]. В роботах західних фахівців, концептуальні підходи яких представлено А. Ендерсом, розглядаються питання оподаткування підприємств мінерально-сировинного комплексу та сформульовані теоретичні концепції спеціального оподаткування гірничої діяльності, які використовуються у практиці багатьох розвинутих країн світу. Але, як зазначають Веткін А., а також І. Квернер, у ряді випадків поширені на заході концепції рентної політики неможливо прямо застосувати в Росії або Україні у зв'язку із суттєвими відмінностями чинних у цих країнах державних інститутів – формальних і неформальних правил, які регулюють соціально-економічні відносини у сфері надрокористування [2; 3].

У роботах вітчизняних дослідників, зокрема В. П. Вишневського, розглядається роль рентного регулювання господарських відносин у сфері надрокористування в контексті світового досвіду оподаткування та правового забезпечення ведення гірничих робіт [4]. Однак, потребують більш глибокого дослідження питання визначення мето-

дологічних засад, які б дозволили державі здійснювати ефективну рентну політику в сфері використання надр.

Формулювання мети статті. Метою статті є визначення методологічних засад обгрунтування ефективної рентної політики держави при видобуванні паливно-енергетичних ресурсів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Раціональне, екологічно ощадливе надрокористування в умовах радикальних соціально-економічних перетворень в гірничій промисловості, масової приватизації видобувних підприємств і створення нових недержавних компаній можливе на основі дослідження комплексу економічних відносин, які виникають у зв'язку із формуванням, розподілом та перерозподілом ренти, включаючи гірничу ренту. Тому необхідно правильно визначити, що собою представляє гірничу ренту. В яких випадках вона має місце, як визначити її величину та хто її отримує. Це дуже важливо для обгрунтування об'єкта і предмета оподаткування та податкової бази надроресурсних платежів при видобуванні первинних енергетичних ресурсів. При цьому необхідно враховувати, що згідно сучасної економічної теорії будь-який виробничий ресурс не тільки приносить дохід, але й здатний приносити ренту [3; 4]. Разом з тим вважається, що земля та ресурси надр не є особливим чинником виробництва, а представляють собою різновид капітальних ресурсів довготривалого користування за своїми властивостями аналогічних нерухомості [1; 2].

Необхідність радикального реформування рентних відносин при видобуванні корисних копалин обумовлена значенням мінерально-сировинного комплексу (МСК) для сталого функціонування базових галузей промисловості, які є основою економіки України, а також недосконалістю правового регулювання та чинного оподаткування гірничої діяльності в умовах переважно приватної форми власності гірничо-видобувних підприємств. В той же час більшість вітчизняних вчених при вирішенні питань оподаткування МСК системно не аналізують вплив різних видів рентних податків на поведінку суб'єктів гірничої діяльності, проблеми їх економічної обгрунтованості і адміністру-

вання у відповідності з сучасною податковою та фінансовою теорією. А без цього досить складно висунути обґрунтовані пропозиції стосовнолюбих реформ у податковій сфері.

У роботах західних фахівців з оподаткування МСК на основі цих досліджень сформульовані теоретичні концепції спеціального оподаткування гірничої діяльності, які використовуються в практиці багатьох розвинутих країн світу [2]. Однак, у ряді випадків їх неможливо прямо застосувати в Росії або Україні в зв'язку із суттєвими відмінностями чинних в цих країнах державних інститутів – формальних і неформальних правил, які регулюють соціально-економічні відносини в сфері надрокористування.

В сучасній неокласичній теорії економічна рента – це різниця між тим, що чинник виробництва реально отримує і ціною, яка необхідна, щоб залучити його в даній виробничій комбінації або оплатою чиннику виробництва, що перевищує суму, необхідну для утримання його в даній виробничій комбінації [1]. Тобто поняття ренти рівнозначне поняттю економічний прибуток. В свою чергу економічний прибуток є доходом від реалізації товарів (послуг) за вирахуванням альтернативних витрат використання ресурсів, які витрачені на виробництво цих товарів (послуг). Альтернативні витрати включають явні (зовнішні) та неявні (внутрішні) витрати [1; 4]. Для виробництва мінерально-сировинного товару необхідно і достатньо, щоб його ціна дорівнювала граничним альтернативним витратам. Максимальну ренту, яку отримує виробник мінеральної сировини, забезпечить одиниця товару з мінімальними (умовно нульовими) граничними альтернативними витратами [2].

Споживачі паливно-енергетичного товару також отримують ренту в усіх випадках, коли урівноважена ціна цього товару нижча його граничної користі або граничного доходу від його подальшого використання у виробництві. Рента (надлишок) споживача пов'язана з тим, що він погоджується придбати товар за ціною, яка дорівнює граничній користі або граничному доходу від його використання та придбає всю його кількість, крім останньої одиниці, за більш низькою урівноваженою (між попитом та

пропозиціями) ціною. Таким чином, загальний економічний прибуток (рента), яку приносить одиниця паливно-енергетичного товару виробничого призначення (рента виробника та споживача), дорівнює різниці між граничним доходом від його використання і граничними альтернативними витратами виробництва. Але гірничу ренту – це виключно частина ренти тільки виробника, оскільки кожний споживач у відповідності з неокласичними уявленнями про ринки отримує однаковий енергетичний товар стандартної якості за однією і тією ж урівноваженою ціною. Тобто отримана споживачем рента не залежить ні від витрат виробництва цього товару споживання, ні від його якості, а залежить тільки від граничного доходу, який він забезпечує, або від ефективності подальшого виробничого чи комерційного використання даного паливно-енергетичного товару [5].

Природні характеристики паливно-енергетичних ресурсів (ПЕР) у надрах (їх якість, запаси і гірничо-геологічні умови) та інші особливості гірничої діяльності, з якими пов'язують наявність гірничої ренти, не впливають на ефективність використання продукції паливно-енергетичного комплексу, а отже і на величину ренти, яку отримує її споживач. Таким чином, рента споживача не є гірничою рентою в загальноприйнятому класичному її розумінні, а остання – це, перш за все, рента, яку отримує виробник продукції паливно-енергетичного комплексу (ПЕР). Рента за весь період експлуатації родовища ПЕК представляє собою потік чистих доходів за проміжок часу від початку здійснення інвестицій до закриття гірничого підприємства. При визначенні її величини необхідно враховувати чинник часу, оскільки отримання доходів та здійснення витрат в гірничому секторі відбувається в значному часовому інтервалі, іноді десятки років.

Чинники, від яких залежать різні види ренти, тісно взаємопов'язані між собою, оскільки обумовлені деякими загальними для всіх умовами та специфічними для кожного з них причинами, які впливають один на одного і можуть змінюватись одночасно. Тому в процесі їх аналізу необхідно враховувати, що більш високий рівень розвитку продуктивних сил та більш ефективні інсти-

тути управління надрокористування в державі і регіонах, навіть при високих природних характеристиках мінеральної сировини, суттєво впливають на величину економічної ренти взагалі та гірничої ренти зокрема. Наприклад, згідно оцінок західних фахівців економічна рента від видобування міді в Замбії складає 35% ренти від видобування міді приблизно однакових за природними характеристиками родовищ в Чилі в зв'язку з тим, що відповідні державні інститути та економічна політика Замбії стосовно гірничовидобувного сектору є менш ефективною [3].

Величина ренти, яку можна отримати за рахунок природних властивостей родовищ горючих корисних копалин, залежить від ціни, яку інвестори платять за отримання прав на їх видобування в процесі оформлення спецдозволів на використання надр, отримання геологічної інформації, експертизи, гірничі та земельні відводи, а також від діючих і вибраних ними правил співпраці та конкуренції із спеціально уповноваженими державними органами та іншими суб'єктами соціально-економічних відносин у сфері надрокористування. При цьому рента, яка буде утворюватися в процесі видобування паливно-енергетичних ресурсів за певних умов законними і незаконними способами, може вилучатися споживачами паливно-енергетичних ресурсів, постачальниками чинників виробництва, владою різних рівнів та їх представниками, злочинними групами, а також розтринькуватись на всіх етапах надрокористування та використання ПЕР. Отримувачами ренти взагалі та гірничої, зокрема, можуть бути не тільки гірничі підприємства та компанії, які здійснюють геологічну розвідку, видобування і переробку паливно-енергетичної сировини, але і власники прав власності на ділянки землі і надр або прав на їх використання [4; 5].

Сумарну ренту виробника продукції ПЕК можна розділити на власне гірничу ренту і підприємницьку або диференціальну ренту. При цьому до гірничої ренти відносять ренту, яка не залежить від поведінки надрокористувачів, а, в основному, залежить від природних та географічних характеристик родовищ. Підприємницька рента – це частина економічного прибутку від продажу

прав на паливно-енергетичні (мінерально-сировинні) ресурси в надрах або продукції гірничих компаній, яка залежить від рішень та дій господарюючих суб'єктів. В свою чергу вона розділяється на ренту, обумовлену поведінкою, що підвищує суспільний добробут завдяки інвестиціям в ефективні технології, інновації, інститути і дії (позитивні екстерналії), а також на ренту, обумовлену поведінкою, що зменшує суспільний добробут у зв'язку із опортунізмом, пошуком ренти і діями, які створюють негативні екстерналії. Крім того рента, яку отримують видобувні компанії (підприємства), може вилучатись в них власниками земель, місцевими громадами, власниками монопольних чинників виробництва, політиками і чиновниками загальнодержавного та місцевого рівнів. Крім того гірничі і підприємницька рента можуть бути як позитивними, так і негативними [2; 5].

Причини утворення ренти та її види неможливо розділити за об'єктивними критеріями, але з допомогою експертних обґрунтувань і оцінок спільно з конкретним надрокористувачем можна визначитись, яка частина ренти є гірничою – незалежною від рішень і поведінки господарюючих суб'єктів, а яка є підприємницькою, тобто залежною від їх рішень та поведінки. Це дуже важливо з метою економічно обґрунтованого оподаткування, оскільки тільки податок, який буде справляти в господарюючих суб'єктів гірничу ренту, може сприйматись як господарюючими суб'єктами – надрокористувачами, так і власниками паливно-енергетичних (мінерально-сировинних) ресурсів в надрах як неспотворений та справедливий (рис. 1).

З врахування вищевикладеного, можна відмітити наступне:

1. Стосовно мінерально-сировинних ресурсів і паливно-енергетичних, зокрема, абсолютної ренти не існує. Вона може бути тільки диференціальною, причому як позитивною, так і негативною.

2. Отримувачами ренти можуть бути не тільки гірничовидобувні підприємства і компанії, але і власники прав власності на ділянки землі та надр або прав на їх використання.

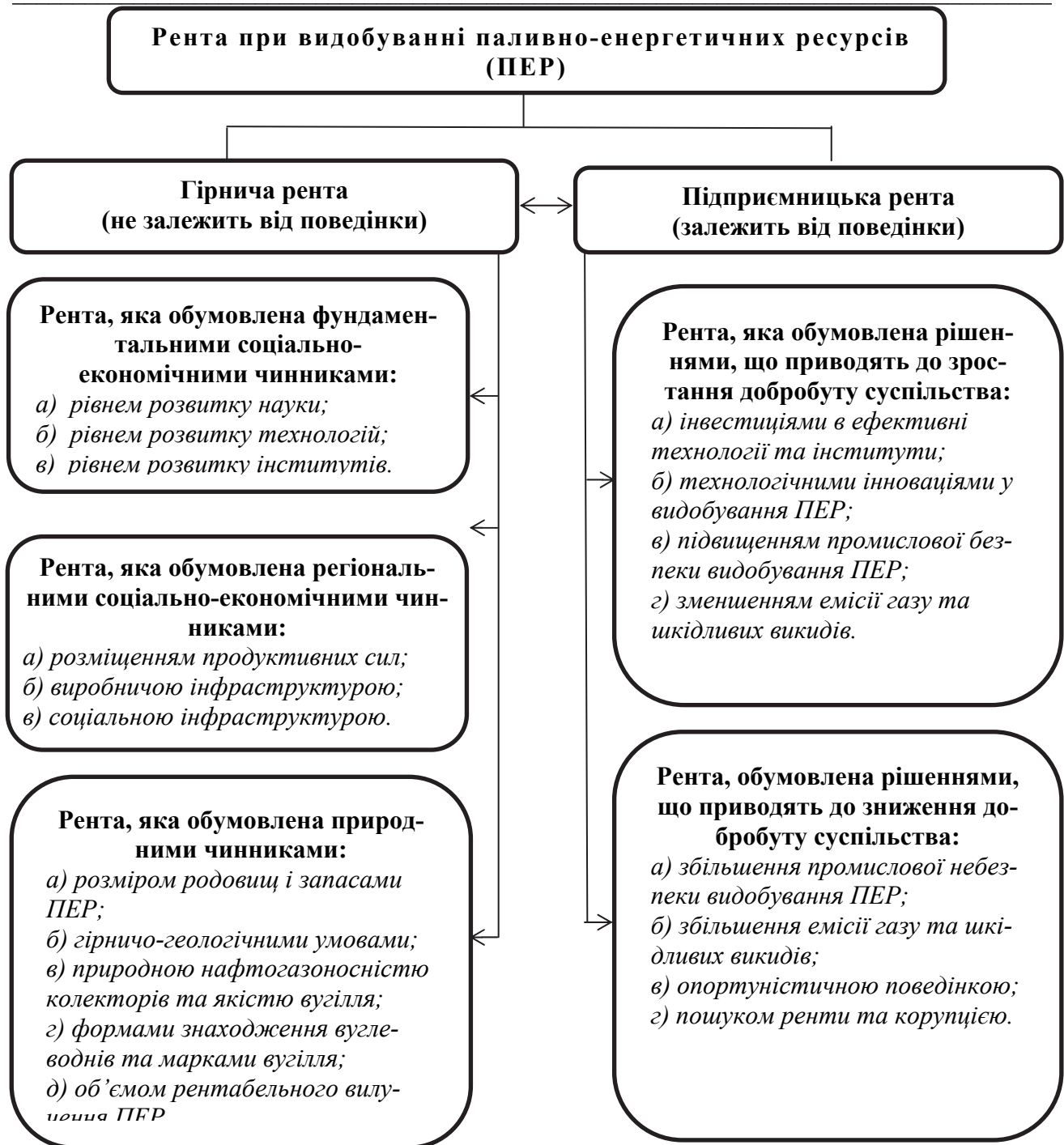

Рис. 1. Економічний прибуток (рента) при видобуванні паливно-енергетичних ресурсів (ПЕР)

3. Деякі чинники, що впливають на величину ренти в гірничо-видобувному секторі, можуть знижувати її для окремих компаній (підприємств), але при цьому підвищувати ефективність суспільного виробництва. Інші, навпаки, підвищують доходи окремих економічних суб'єктів, але знижують громадський добробут. Треті діють односпрямовано. Гірнична рента – це виключно частина ренти виробника, оскільки кожний спо-

живач у відповідності з неокласичними уявленнями про ринки отримує однаковий товар стандартної якості за однією і тією ж врівноваженою ціною. Саме тому гірнична рента – є частиною економічного прибутку від продажу прав на мінеральні ресурси в надрах або продукції гірничовидобувних підприємств (компаній), яка не залежить від рішень та дій господарюючих суб'єктів [2].

4. Якщо вся рента віддзеркалює справ-

жню вартість (розмір) економічного прибутку, який передбачається отримати в майбутньому від використання видобутих паливно-енергетичних (мінерально-сировинних) ресурсів, то вартість запасів корисних копалин в надрах за принципом неокласичної рівноваги повинна точно дорівнювати розміру майбутньої гірничої ренти від продажу всієї мінерально-сировинної продукції (видобутих та реалізованих усіх запасів корисних копалин по конкретному родовищу).

5. Підприємницька рента – є частиною економічного прибутку від продажу прав на мінеральні ресурси в надрах або продукції гірничих компаній, яка залежить від рішень та дій господарюючих суб'єктів. Вона поділяється на ренту, обумовлену поведінкою, що підвищує суспільний добробут (інвестиціями) в ефективні технології та інститути, інноваціями і діями, що створюють позитивні екстерналії, а також на ренту, обумовлену поведінкою, що знижує суспільний добробут: опортунізмом, пошуком ренти та діями, що створюють негативні екстерналії.

6. Хоча причини утворення ренти та її види неможливо однозначно розділити за допомогою об'єктивних критеріїв, але виходячи з того, що вони є, можлива їх суб'єктивна оцінка та досягнення консенсусу між зацікавленими сторонами (урядовими органами і господарюючими суб'єктами – надрокористувачами) стосовно того, яка частина ренти є гірничою, а яка підприємницькою [2].

Це дуже важливо для економічно обгрунтованого оподаткування видобування корисних копалин, оскільки тільки тоді, коли господарюючі суб'єкти і суспільство або спеціально уповноважені державні органи будуть вважати, що податок за використання надр вилучає тільки гірничу ренту, він буде сприйматися як неспотворений та справедливий.

Актуальність впровадження економічно обгрунтованого оподаткування гірничої ренти при видобуванні (вилученні) газу метану вугільних родовищ і шахт обумовлена наступними чинниками:

– необхідністю забезпечення промислової безпеки, оскільки підвищена газонасність вугілля і вміщуючих порід надмірно ускладнює проведення гірничих робіт та ви-

добуток вугілля;

– з метою обліку як додаткової паливно-енергетичної сировини, яка міститься у вугільних пластах та вміщуючих породах і може попутно вилучатися при експлуатації вугільних родовищ (ресурсна складова);

– як джерело утворення в сприятливих геологічних умовах самостійних газових родовищ (ресурсна складова);

– як чинник, що істотно забруднює атмосферу в процесі провітрювання і вентиляції шахт (екологічна безпека).

Перспективні потенційно видобувні запаси газу вугільних родовищ та шахт Донбасу пов'язані з метаном кондиційних (балансових і позабалансових) вугільних пластів потужністю більше 0,5 м і зольністю менше 50%, з метаном типових пористих колекторів-пісковиків з прошарками та включеннями гравелітів і конгломератів і з метаном маловуглистих щільних пісковиків. При цьому необхідно враховувати, що підрахунок загального об'єму газу, який міститься в основних геолого-генетичних типах, і підрахунок промислових запасів метану в них не є однією і тією ж геолого-методичною, технологічною та техніко-економічною задачею. Тому запаси газу метану вугільних родовищ і шахт – це комплексно обгрунтований об'єм газу в кондиційних вугільних пластах, порових колекторах і щільних пісковиках, який може поетапно видобуватися (вилучатися) з урахуванням форм знаходження метану, гірничо-геологічних, технологічних та техніко-економічних умов на глибинах від ізобазы 10 куб. м / т вугілля (16 куб.м / т антрациту) до 1800 м.

Недосконалість податкового законодавства стосовно видобування газу метану обумовлена економічною та технологічною необгрунтованістю пункту 9.1 статті 263 Податкового Кодексу України, згідно якого видобування газу метану вугільних родовищ і шахт прирівняно до видобування природного газу із 20% ставкою плати за користування надрами від вартості видобування 1000 куб. м метану. При цьому, в зв'язку з відсутністю в чинному Податковому Кодексі ефективних механізмів щодо стимулювання видобування газу метану, по суті, законодавчо закріплена суттєва несправедли-

вість і нерівність конкурентних умов для розвитку вилучення метану навіть в процесі вуглевидобутку, не кажучи вже про завчасне його видобування. Разом з тим загальновідомо, що видобування або вилучення газу метану вугільних родовищ і шахт вимагає значних капітальних і експлуатаційних витрат, високого рівня технічного забезпечення та застосування сучасних ефективних технологій при незначній продуктивності (дебітах) метановидобувних свердловин і малих загальних обсягах видобутку газу метану. Значить чинна норма оподаткування обсягів видобування газу метану вилучає не гірничу ренту, а підприємницьку ренту, що

призвело до економічної та фінансової недоцільності реалізації усіх інноваційних проектів у сфері видобування газу метану вугільних родовищ і шахт.

Економічно обґрунтоване врахування при оподаткуванні вилучення метану тільки гірничої ренти дозволить розглядати його видобування не тільки як вилучення супутньої сировини, а як рівноправне видобування – рівнозначне з видобуванням вугілля, або як повноцінне самостійне виробництво газометанової енергетичної сировини (рис. 2). Це дозволить досягнути в 2030 році рівня річного видобування газу метану вугільних родовищ і шахт не менше 4000 млн. куб. м.

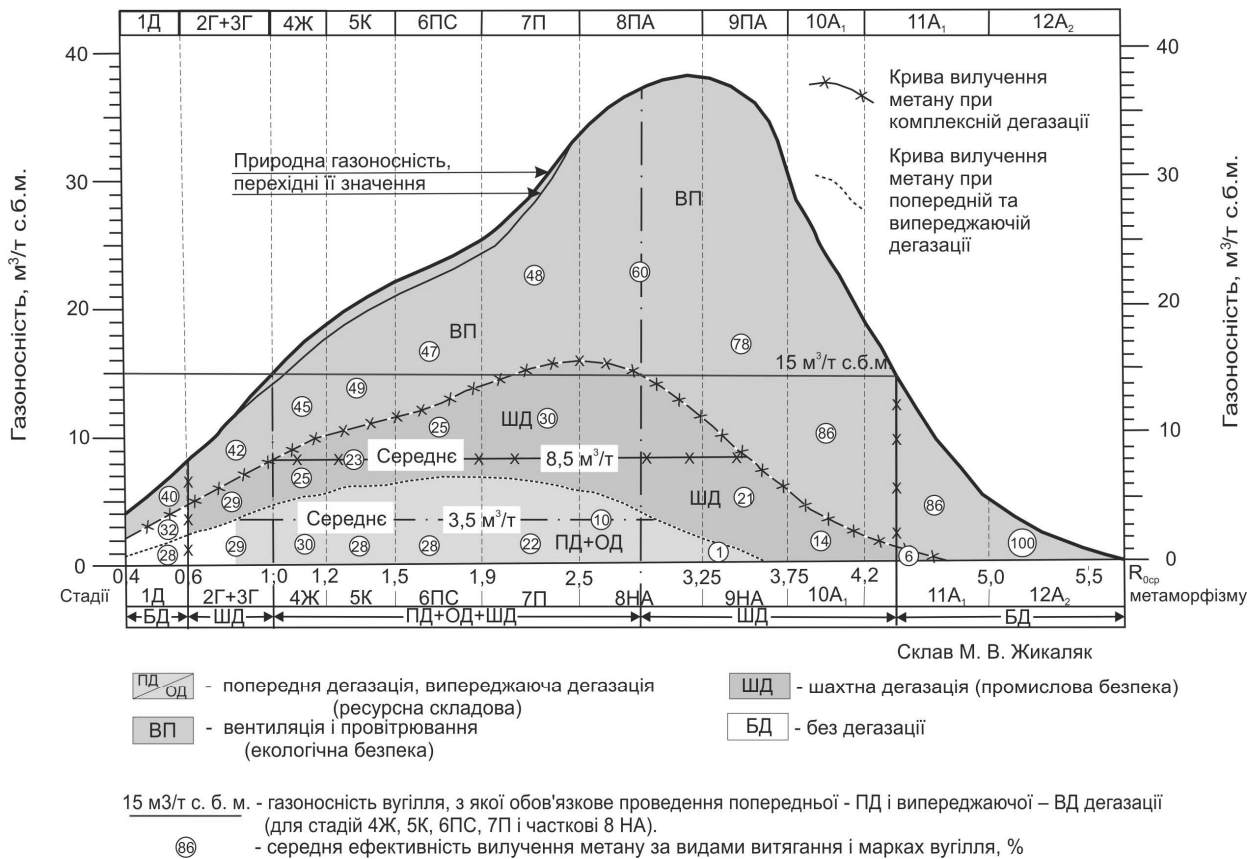

Рис. 2. Потенційна ефективність вилучення метану з вугілля Донбасу відповідно до їх газовіддачі

Необхідно статтю 1 Закону України «Про газ метан вугільних родовищ» (визначення термінів) внести наступні уточнення:

– видобування газу метану вугільних родовищ – це господарська діяльність, яка включає комплекс організаційних, технічних та технологічних заходів, спрямованих на вилучення вільного і адсорбованого газу

метану із вугільних пластів та газосних вміщуючих порід у межах вугільних родовищ і шахтних полів, якщо таке вилучення не пов'язане із випереджуючою чи поточною дегазацією діючих шахт та шахт, які будуються для забезпечення промислової і екологічної безпеки вуглевидобутку, а вилучений газ метан призначається для по-

дальшого використання як матеріальний та/або енергетичний ресурс або для продажу, як товарна продукція;

– дегазація вугільних родовищ – це господарська діяльність, що включає комплекс організаційних, технічних та технологічних заходів, спрямованих на вилучення газу метану з вугільних родовищ, шахтних полів, що будуються, діючих та закритих шахт для забезпечення промислової та екологічної безпеки вуглевидобутку;

– господарська діяльність з утилізації та використання газу метану вугільних родовищ – це виробництво теплової, механічної, електричної та/або інших видів енергії; використання газу метану як основної технологічної сировини та/або при його продажі як товарної продукції.

У статті 263 Податкового Кодексу України вилучити газ метан вугільних родовищ із переліку «Газ природний» і ввести в таблицю після цього переліку «Газ метан» в якості самостійної корисної копалини. Крім того, до об'єкта оподаткування віднести тільки вільну та адсорбовану форми метану у вугільних пластах з нормою ставки за користування надрами для видобування 1000 куб. м. метану не більше 2% від вартості його реалізації (зараз вартості видобування). Дана пропозиція обґрунтовується наступними розрахунками.

Енергетичний потенціал 1 тис. куб. м газу метану відповідає енергетичному еквіваленту 22 т кам'яного вугілля.

Крім того, газ метан генетично і просторово нерозривно пов'язаний з вугіллям. Для кам'яного вугілля в якості ставки за користування надрами для його видобування встановлена норма 0,4% від вартості видобутку 1 т кам'яного вугілля. Обсяги потенційно видобувного вільного та частково видобувного адсорбованого газу метану в кам'яному вугіллі в середньому складають 20% від загального об'єму метану з врахуванням максимальної газоємності вугілля. Таким чином, з розрахунку отримуємо норму ставки за користування надрами для самостійного видобування вільного та адсор-

бованого газу метану вугільних родовищ і шахт: $0,4 \times 22,5 \times 0,2 = 1,8$ або округлено в обсязі 2% від вартості реалізації 1 тис. куб. м. метану.

При цьому з дегазаційного (абсорбованого) газу метану, який вилучається в процесі випереджаючої і супутньої дегазації та вентиляції шахт для забезпечення промислової та екологічної безпеки вуглевидобутку, плата за користування надрами справлятися не повинна.

Висновки. Суттєво посилити ринкові стимули щодо ресурсо- і енергозбереження може ефективна державна політика стосовно специфікації прав власності та вдосконалення рентних відносин при видобуванні стратегічно важливих для економіки України паливно-енергетичних ресурсів. Баланс інтересів держави, гірничовидобувних регіонів і бізнесу з метою значного збільшення обсягів видобування паливно-енергетичних (особливо, газових) ресурсів на період до 2030 року та сталий інноваційний розвиток вітчизняного паливно-енергетичного комплексу можна забезпечити за умов реформування надроресурсних і рентних відносин та впровадження економічно обґрунтованої системи оподаткування гірничої ренти з використанням роялті, податковою базою якого будуть об'єми видобування і доходи від реалізації мінерально-сировинної продукції.

Література

1. Блауг М. Економічна теорія в ретроспективі / М. Блауг; пер. з англ. І. Дзюби. – К. : Вид-во Солюмії Павличко «Основи», 2001. – 670 с.
2. Эндерс А. Экономика природных ресурсов / А. Эндерс, И. Квернер. – 2-е изд. – СПб. : Питер, 2004. – 256 с.
3. Веткин А. Мировой опыт налогообложения и правового регулирования горной деятельности: моногр. / А. С. Веткин, Н. В. Жикаляк; НАН Украины, Ин-т экономики пром-сти. – Донецк, 2010 – 236 с.
4. Вишневский В. П. Налоговая политика и экономическая теория / В. П. Вишневский // Экономика Украины. – 2007. – № 9. – С. 4–20.
5. Жикаляк Н. В. Государственное регулирование рентных отношений в горной промышленности Украины: моногр. / Н. В. Жикаляк; НАН Украины, Ин-т экономики пром-сти. – Донецк, 2013. – 548 с.

Обоснована необхідність радикального реформування рентних відносин в недропользованні. Рассмотрены причины формирования ренты и ее виды. Предложено разделять понятия горной ренты, обусловленной природными условиями, и предприниматель-

ской, связанной с принятием инновационных управленческих решений и инвестициями в развитие месторождений. Охарактеризованы горная и предпринимательская виды ренты. Предложена методика расчета ставок роялти, предусматривающая учет объемов добычи полезных ископаемых и доходов от реализации минерально-сырьевой продукции.

Ключевые слова: рентные отношения, рентная политика, роялти, горная рента, предпринимательская рента, горючие полезные ископаемые.

The necessity of crucial transformation of rental approach in mineral wealth utilization is substantiated. The conditions which lead to creation of rental income and the types of rent are considered. It is suggested to separate definitions of mining rent caused by natural conditions of depths, and entrepreneurial one being the result of innovative managerial decisions and capital investments into mineral deposits exploitation technique. The description of mining and entrepreneurial rents is given. A new method to calculate a royalty rate with taking into account mining output of mineral resources and wholesale incomes is proposed.

Keywords: rental approach, rental policy, royalty, mining rent, entrepreneurial rent, fossil fuels.

Рекомендовано до друку д. е. н., проф. Бардасем А. В.

Надійшла до редакції 5.01.14 р.